

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOUS STRESS AND RADICALIZATION TRAJECTORIES: A DESCRIPTIVE ANALYSIS

^a *Rakhymzhan RASHIMBETOV* , ^b *Gilimbek MAZHIYEV*

^a *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

^b *Nur-Mubarak University, Almaty, Kazakhstan*

 g.mazhiev@mail.ru

Abstract. In this article, the authors provide a theoretical examination of the relationship between religious stress and radicalization trajectories based on K.I. Pargament's concept of negative religious coping. The study was carried out using a narrative review of the main literature published over the last decade. The analysis focused on three key mechanisms of negative religious coping: cognitive frustration, externalization (blaming the external environment), and manipulation by radical groups. These mechanisms were examined in connection with F. Moghaddam's "Staircase to Terrorism" model and A. Kruglanski's "Significance Quest" theory. The article also analyzes the emerging phenomenon of "digital religious stress," including the role of social media algorithms and the radicalization practices of online religious communities. Based on the analysis, the authors propose a conceptual model describing the path from negative religious coping to cognitive radicalization. The findings are addressed to religious studies scholars and researchers in the psychology of religion, and are of practical relevance for methodological work in the field of deradicalization. Since the proposed model is theoretical in nature, its empirical validation remains a task for future research.

Keywords: religious stress; cognitive radicalization; digital religious stress; negative coping.

For citation:

Rashimbetov, R., & Mazhiyev, G. (2026). The Relationship Between Religious Stress and Radicalization Trajectories: a Descriptive Analysis. *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*, 156 (3), 73-81 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-73-81>

ДІНИ СТРЕСС ЖӘНЕ РАДИКАЛДАНУ ТРАЕКТОРИЯЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС: СИПАТТАМАЛЫ ТАЛДАУ

^a Рахымжан РАШИМБЕТОВ, ^b Гилимбек МАЖИЕВ

^a Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

^b Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ РЕЛИГИОЗНЫМ СТРЕССОМ И ТРАЕКТОРИЯМИ РАДИКАЛИЗАЦИИ: ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

^a Рахымжан РАШИМБЕТОВ, ^b Гилимбек МАЖИЕВ

^a Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

^b Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Аталмыш мақалада авторлар К.И. Паргаменттің негативті діни копинг тұжырымдамасы негізінде діни стресс пен радикалдану траекториялары арасындағы байланысты теориялық тұрғыда қарастырады. Зерттеу соңғы онжылдықта жарияланған негізгі әдебиеттерді сипаттамалы талдау (narrative review) әдісімен орындалды. Талдау барысында негативті діни копингтің негізгі үш механизмі ерекше назарға алынды. Олардың қатарына когнитивті фрустрация мен сыртқы ортаны кінәлау және радикалды топтардың манипуляциясы кіреді. Аталмыш үш механизм Ф. Могадданның «Терроризмге апаратын саты» моделі және А. Круглянскийдің «Маңыздылық ізденісі» теориясымен байланыстырыла отырып қарастырылды. Авторлардың алдыңғы жұмыстарында қамтылмаған, қазіргі кезде белең алып келе жатқан «цифрлық діни стресс» құбылысы талданды. Әлеуметтік желі алгоритмдерінің ерекшеліктері мен онлайн діни қауымдастықтардың радикалдану практикаларының сипаты талданды. Талдау нәтижелері негативті діни копингтен бастау алатын психологиялық күй радикалдануға дейін созылуды қамтитын модельді ұсынады. Зерттеудің нәтижелері отандық дінтанушылар мен дін психологиясы саласындағы зерттеушілерге ғылыми әдебиет ретінде ұсынылады. Сонымен қатар дерадикализация бағытындағы әдістемелік жұмыстар үшін практикалық маңызға ие. Ұсынылған модель теориялық алғышарт ретінде қарастырылады. Осы себепті эмпирикалық зерттеу мен негіздеу қажетті.

Түйін сөздер: Діни стресс; когнитивті радикализация; цифрлық діни стресс; негативті копинг.

Аннотация. В данной статье авторы предлагают теоретическое рассмотрение взаимосвязи между религиозным стрессом и траекториями радикализации на основе концепции негативного религиозного копинга К.И. Паргамента. Исследование выполнено методом описательного обзора (narrative review) основной литературы, опубликованной за последнее десятилетие. В ходе анализа выделены три ключевых механизма негативного религиозного копинга: когнитивная фрустрация, экстернализация (обвинение внешней среды) и манипуляция со стороны радикальных групп. Эти механизмы рассмотрены в связи с моделью Ф. Могаддама «Лестница к терроризму» и теорией А. Круглянского «Поиск значимости». Также проанализирован набирающий актуальность феномен «цифрового религиозного стресса», включая особенности алгоритмов социальных сетей и практики радикализации в религиозных онлайн-сообществах. По результатам анализа предложена концептуальная модель, описывающая путь от негативного религиозного копинга к когнитивной радикализации. Результаты исследования адресованы отечественным религиоведам и исследователям в области психологии религии, а также имеют практическое значение для методической работы в сфере дерадикализации. Поскольку предложенная модель носит теоретический характер, её эмпирическая проверка остаётся задачей будущих исследований.

Ключевые слова: религиозный стресс; когнитивная радикализация; цифровой религиозный стресс; негативный копинг.

Дәйексөз үшін:

Рахимбетов, Р., Мажиев, Г. (2026). Діни стресс және радикалдану траекториялары арасындағы өзара байланыс: сипаттамалы талдау. Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies, 156 (3), 73-81 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-73-81>

Для цитирования:

Рахимбетов, Р., Мажиев, Г. (2026). Взаимосвязь между религиозным стрессом и траекториями радикализации: описательный анализ. Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies, 156 (3), 73-81 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-73-81>

Кіріспе

Жаһандық деңгейде түрлі қақтығыстардың артуы әлем елдері үшін өз қауіпсіздігін мұқият қарауды талап етуде. Әсіресе, көптеген конфликтілерден бойын аулақ салуға тырысып отырған Орта Азия аумағы үшін бұл өте қажетті дүние. Кеңестік кезеңнен кейін қауіпсіздік мәселесін өз қолына алған Орта Азия елдері барлық жағынан қауіпсіздік мәселесін өте байсалды назар аударуда. Қауіпсіздік мәселесі дін саласына да тікелей қатысы бар. Әсіресе, үлкен алпауыттардың ортасында тұрған Қазақстанда діни факторлардың қоғамдық қауіпсіздік пен әлеуметтік тұрақтылыққа әсері туралы тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығынан бастап талқыланып келеді.

Діни қауіпсіздік жайлы айтқан кезде ең алдымен діндарлардың психологиялық қалпы мен оның қоғамға әсер ету деңгейі зерттеушілердің назарына түседі. Яғни, дін ұстанатын адамдардың агрессиясы, олардың қоғам мүшелеріне деген оң немесе теріс көңіл күйі мен әрекетке бейімділігін қамтиды. Дінтанушылар мен психологтар үшін жеке адамдардың өз діни тәжірибесі негізінде туындайтын ішкі күйзелесі мен қысымның қалай және қай уақытта радикалды көзқарастарға айналатынын түсіну дерадикализация жұмысын тиімді жүргізуге жол ашады.

Зерттеу тақырыбының теориялық негіздерінің қалыптасуы үшін бірқатар шетелдік зерттеулер мен авторлардың үлесі бар. К.И. Паргаменттің позитивті және негативті діни копинг теориясы тұлғаның діни стресті еңсеру алу тәсілдерін психологиялық тұрғыда түсінуге жол ашты (Pargament, 1998). Ал, радикалдану процесіне келсек А. Круглянскийдің «Маңыздылық ізденісі» теориясы (Kruglanski, 2014) мен «Ф. Могаддамның «терроризмге апаратын саты» моделі маңызды орынға ие (Moghaddam, 2005). Дегенмен бұл теориялар өз алдына дамып өзара байланысы жоғары болмады. Діни копинг теориясы көбіне діндарлардың діни стресін немесе менталды саулығын зерттеуде қолданылды. Негативті копингтің нақты радикализмге ұшырау процесі мен кезең-кезең бойынша орындалатын механизмі бұлыңғыр болып келді. Мұның өзі теориялық шолудың маңызын айғақтайды.

Зерттеудің нәтижелері бойынша оның ғылыми жаңалығы ретінде ең алдымен негативті діни копинг теориясы мен радикалдану психологиясын байланыстыра отырып, бірыңғай концептуалды тізбегін жасау. Екіншіден отандық дінтану ғылымы үшін жаңа саналатын «цифрлық діни стресс» құбылысын ғылыми айналымға енгізуі. Бұл зерттеу арқылы авторлар діни стресстің радикалдануға дейін асқыну жолын кезең-кезеңдегі психологиялық механизм ретінде талдауға мүмкіндік жасауы.

Жоғарыдағы шолу мен өзектілікте көрсеткендей мақала өз алдына негативті діни копингтің радикалдану ықтималдықтары мен әсер ету құралдарын теориялық жағынан ашуды және заманауи цифрлық ортада оның сипатын қарастыруды мақсат ретінде қояды. Мақала өз мақсатына сай келесі міндеттерді қамтиды:

- негативті діни копингтің негізгі формаларын жүйелеу;
- негативті діни копингтің радикалдану психологиясының іргелі модельдерімен байланыстыру;
- цифрлық діни стресстің негативті діни копингтің радикалдану психологиясындағы рөлін көрсету.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу дизайны. Мақала тақырыбын зерттеу сипаттамалық шолу тәсілімен жүзеге асырылды. Зерттеудің дизайнын мақаланың тақырыбын ашуға ыңғайлы болғандықтан таңдалып алынды. Екі бөлек теория ретінде дамыған діни копинг пен радикалдану психологиясын бірыңғай концептуалды модельге біріктіруді мақсат етеді. Осыған орай материалдарды іздеуде және іріктеуде қайталануды қамтамасыз ететін құжатталған іздеу тактикасы мен айқын критерийлер қолданылды.

Деректерді іздеу. Материалдарды іздеу 2026 жылға дейінгі рецензияланатын журналдар базасында жүргізілді. Іздеу сұранысы қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде жасалды. Кілт сөз ретінде «діни копинг», «негативті діни копинг», «радикализация», «онлайн радикализация», «кибер дін» қолданылды. Хронологиялық аралық ретінде 2015-2026 жылдар қамтылды.

Скрининг және іріктеу. Іріктеу екі кезең арқылы орындалды. Алғашқы кезеңде жинақталған әдебиеттердің тақырыптары мен аннотациялары зерделеніп, тақырыпқа тікелей қатысы жоқ қайталанатын материалдар алынып тасталды. Екінші кезең барысында іріктеліп алынған материалдар келесідей критерийлер бойынша сараланды:

- рецензияланған немесе академиялық баспада мен журналда жариялануы;
- діни копинг, діни стресс немесе радикалдану аясына тікелей қатысы болуы;
- теориялық-концептуалды мазмұнды қамтуы.

Талдау және синтез. Жинақталып кодталған материалдар тақырыптық синтез қолданылды. Ол бойынша алдымен әр санаттағы қайталанатын терминдер мен ұғымдар топтастырылды. Кейін олардың арасындағы концептуалды сабақтастықтары мен байланысы анықтады. Синтез нәтижесінде анықталған байланыстар негізінде негативті діни копингтен радикалдануға дейінгі когнитивті өзгерістерді ашып көрсететін авторлық концептуалды модель жинақталды.

Нәтижелер мен талқылаулар

К.И. Паргамент пен әріптестерінің (1998) ұсынған моделіне сәйкес діни копинг – тұлғаның стресстік күйді діни көзқарасқа сүйене отырып түсіндіру, қабылдау және еңсере алу әдістерінің жинағы іспеттес. Позитивті діни копинг адамды құндылыққа, мәнді қабылдауға және тұрақтылық пен ішкі рухани өсуге бағыттайды. Ал, негативті діни копинг тұлғаның діни дағдарыс сәтіндегі іштей жазалануы, өзін-өзі тастауы немесе рухани күштің жеткіліксіз сезімін бастан өткеруі ретінде қарастырылады. Негативті копингтің бірнеше сипаты мен көрінісін ерекшелеп қарастыруға болады. Алдымен демоникалық қайта бағалауға келсек. Ол бойынша діндар адам өз басына келетін қиындықтарды зұлым күштердің әрекеті деп қабылдайды. Мысалы авраамдық діндердегі «шайтан», «ібіліс» бейнесі мен оның адамға беретін зарары осыған дәйек болады. Яғни, адам өзінің ашушаң болуын немесе өзге де дінге қайшы әрекеттерінің себебі ретінде шайтанның азғыруы, әзәзілдің «уас-уасы» деп ойлайды. Екінші негативті копингтің түрі жазалаушы ретінде Жаратушыны қабылдауымен ерекшеленеді. Діндар өзінің тұлғалық дағдарысының құдайдың жазасы деп ойлайды. Мысалы өмірінде дінге қайшы әрекет істеп қойдым ба деп жүрген сәтте қандай да бір дағдарысты кезеңді бастан өткерген діндар «мені Құдай жазалауда» деп түсінуін келтіре аламыз. Үшінші негативті копингтің түрі діни қауымдастықтан қолдау таппаушылық сезімін қамтиды. Діндар, өз діни қауымдастығы дағдарыс кезінде өзіне ыңғайлы деңгейде қолдау білдірмесе немесе діндардың көңілінен шықпаса діни копинг негативті сипат алуы мүмкін. Төртінші негативті копинг рухани наразылықты қамтиды. Мұнда діндар жалпы діни жүйеге сенімсіздікпен қарайды. Әдетте, мұндай адамдар конверсияға дайын болады. Өзге сыртқы пікірлерге ашық және қабылдауға дайын. Соның қатарында радикалды пікірлерді де оңай сіңіріп алуы мүмкін.

Соңғы жылдарда жүргізілген эмпирикалық зерттеулер діни копинг теориясының өміршең әрі практикалық маңызы бар екенін көрсетуде. Осы кезге дейінгі зерттеулерде негативті діни копингтің Құдай тарапынан жазаланғандай болу сезімі, қиыншылықты жаза ретінде сезіну мен Жаратушының әділдігіне күмәнданушылық формалары әртүрлі психологиялық күйзеліспен байланысатынын көрсетуде. Оның ішінде депрессия мен мазасыздық та қамтылады (Ano & Vasconcelles, 2005). Ескере кететін тағы бір жайт негативті және позитивті копингті қатар өлшеген зерттеулердің нәтижесі бойынша негативті копинг позитивті копингке қарағанда психологиялық қорытындылармен байланысы жоғарырақ екені анықталған (Cheng & Ying, 2023). Өз кезегінде бұл негативті копинг пен радикалдану психологиясымен байланысын зерттеудің практикалық дәлдігін көрсетеді. COVID-19 тұсында жүргізілген зерттеулер де негативті діни копинг пен пандемияға байланысты туындаған мазасыздық, уайым арасында корреляциялық оң байланыстың бар екенін көрсетті. Мұның кейбір себебі ретінде діни тұрғыда оқшауланумен байланысты деп көрсетілді. Институционалды діни тәжірибе, жамағаттық байланыстан ажырау негативті копингті күшейтетін басты фактор ретінде қарастырылды (DeRossett, 2021). Мұндай механизмнің өзара ортақ психологиялық салдары ретінде когнитивті фрустрацияны айта аламыз. Ашып айтқанда адамның дүниетанымдық жүйесі тұрақсыз болып, қабылдау айқындығы мен өзін қауіпсіз сезіне алмау жағдайын қамтиды. Теориялық тұрғыдан тұжырымдағанда бұл кезең радикалданудың алғашқы, психологиялық дайындық сатысы ретінде қарастырыла алады. Өйткені дәл осы кезеңде адам қатаң және «түпкілікті» түсіндіру тәсіліне симпатия туындай бастайды.

Қазақстандық ғылыми жарияланымдарда бұл мәселенің өзектілігі анық көрінеді. Тұңғатова мен әріптестері діни экстремизмнің алдын алудың тәжірибелік және теориялық қырларын талдай отырып, елде профилактика жұмыстары көбіне ұжымдық-институционалды деңгейде назар аударылатынын көрсетеді (Tungatova, 2023). Ал, Ю.В. Шаповалдың еңбектері тұлғалық-психологиялық деңгейдің де маңызын көрсетеді (Шаповал, 2024). ҚР аумағынан шетелдік радикалды ұйымдарға тартылған әйелдердің жолы идеологиялық

сенімнен гөрі тұлғалық дағдарыстан басталатынын дәлелдейді. Зерттеуші бұл құбылысты Э. Эриксонның бірегейлік дағдарысы тұжырымымен сәйкестендіреді. Дегенмен аталған еңбектерде діни стресс пен негативті діни копингтің ары қарай радикалдануға жалғасуы мен байланысы жайлы тұжырымдар қамтылмаған. Сонымен қатар, Ю.В. Шаповал мен М.С. Бекмагамбетованың «цифрлық халифат» түсінігінің әйелдерді радикалдануындағы рөлін ерекшелеп көрсетуі де тұлғаның радикалдануында цифрлық кеңістіктің әсері көп екенін көрсетеді (Шаповал & Бекмаганбетова, 2021). Яғни, біздің зерттеу тақырыбымыздың аясында қамтылатын «кибер діни стресс» тұжырымының эмпирикалық алғышарттары бар.

Когнитивті фрустрациядан басқа негативті копингке тән тағы бір механизм сыртқы ортаны кінәлаушылық (экстернализация). Тұлға өзінің басындағы дағдарыстық күйінің себебін өзінен тыс объектілерден іздей бастайды. Анығырақ айтқанда діндар өз басындағы тұлғалық дағдарыс пен кері діни копинг әсерінен сыртқы ортаны айыптай бастайды. Оған көңілі толмаушылық артады. Әсіресе, зайырлы қоғамдық институттарды немесе өзі үшін бөгде саналатын топтардан көруді әдетке айналдырады. Бұл процесс жеке психологиялық деңгейден топтық бөлініске қарай ауытқи бастайды. Дәл осы тұс ең қауіпті кезең саналады. Алдын тек мен және өзгелер дейтін болса, бұл кезеңде таным трансформацияға ұшырайды. Енді «біз»-«діндестерім» және «олар»-«бізге қарсылар» деген топтық деңгейге өтеді. Бұл механизмнің нақты көріністері «Жусан» операциясымен оралған әйелдердің ашық дереккөздердегі нарративтерінен байқалады (Шаповал & Бекмаганбетова, 2021). Олар ҚР-дан кетпей тұрып ең алдымен елді «дінге жат» деген айыптаушылық көзқарастың асқына бастағанын баяндайды. Салдарынан «таза» діни ортаны іздеуге бет алғанын жеткізеді. Яғни, ішкі рухани ізденісі мен дағдарыс жағдайына лайықты жауап табуға рухани күші жетпеген кезде ең оңай сыртқы ортаға проекцияланады.

Негативті діни копингтен туындайтын когнитивті фрустрация мен экстернализация үрдістерін психологиялық радикалдану модельдерімен байланыстыру үшін ең алдымен теориялық негізді саралап алу қажет. Тоқтала кететін жайт, маңызды концептуалды ерекшеліктерді ажыратып көрсету. Соңғы зерттеулерде когнитивті радикалдану мен мінез-құлықтық радикалдану екі бөлек қарастырылады (Wolfowicz, 2021). Когнитивті радикалдану ұғымы өз аясына радикалды көзқарастар мен сенімдердің қалыптасуын білдірсе, мінез-құлықтық радикалдану зорлық-зомбылық әрекетіне қатысушылықты қамтиды. Сондай-ақ, радикалды көзқарас ұстанатын тұлғалардың барлығы бірдей зорлық-зомбылық әрекетіне бармауы мүмкін. Аталмыш мақалада басты назар когнитивті радикалдануға аударылады. Яғни, негативті діни копингтен когнитивті радикалдануға дейінгі жолды саралайды.

Ф. Могаддамның «Терроризмге апаратын саты» моделі радикалданудың кенеттен пайда болатын құбылыс емес, оның бірнеше сатысы бар екенін атап өтеді (Moghaddam, 2005). Ол бойынша әр сатысы жаңа бір қабаттарға көтеретін және көтерілген сайын тарылатын жол. «Бірінші қабаттағы» көптеген адамның арасынан жоғарғы қабаттарға тек аз бөлігі өтеді. Алғашқы қабаттарда тұлға бойында «әділетсіздік» пен салыстырмалы депривация сезімі басым болады. Мұндай күй негативті діни копингтен туындайтын когнитивті-эмоционалдық күймен ұқсас. Ф. Могаддамның тақырып үшін маңызды тұсы ретінде адамның жоғарғы қабаттарға көтерілуі психологиялық интерпретацияның бағытымен байланыстылығы. Мысалы, тұлға өз ойында айнала төңіректі әділетсіз және бұл нәрсе өзгерместей бағалауын қамтиды. Бұл негативті діни копингтің когнитивті аспектісімен сабақтас. Рухани наразылық түріндегі түсіндірмелер адамның ойына «әділетсіздік линзасын» туындатады.

А. Круглянскийдің «Маңыздылық ізденісі» теориясы радикалданудың үш компонент өзара әрекеттесуі арқылы түсіндіреді. Қажеттілік, нарратив және желінің радикалданудың негізгі компоненттері (Kruglanski, 2014). Қажеттілік – бұл теорияда тұлғаның өмірдегі мән мен мағынаны жоғалтқан кездегі қайта қалпына келтіруге деген мотивациялық қажеттілігі. Мәнді қайта қалпына келтіру үшін өз-өзіне саналы, кейде бейсаналы тұрғыда беретін уәдені – нарратив деп атайды. Нарративті өз санасында заңдастыру оны дұрыс ретінде танытуды әлеуметтік желі арқылы іске асырады. А. Круглянскийдің «маңыздылықты жоғалту» тұжырым негативті діни копингтегі діни дағдарыспен үндеседі. Діни қауымдастықтан қолдау таппау ол орта үшін тұлғаның құндылығының әлсірей тіпті жоғала бастағанының белгісі. Парламенттің типологиясындағы діни қауымдастықтан қолдау таппау сезімімен А. Круглянскийдегі тұлғаның маңыздылықты жоғалту сезімімен ұқсас. Яғни, екі ғалым бір психологиялық жағдайды екі түрлі сипаттауда. Дәл осы психологиялық жағдайда радикалды идеология адамға жоғалған мәнді қалпына келтірудің «дайын әрі «түпкілікті» жолын ұсынады.

Ал, радикалды орта мен топтар аталмыш жолдың шындығын растайтын әлеуметтік институционалды орта қызметін атқарады.

Жоғарыда аталған екі модельді толықтыра түсетін эмпирикалық зерттеулер бар. Досье Нидерландыда жүргізген зерттеуінде радикалды көзқарастардың қалыптасу жолында үш детерминантын атап көрсетеді (Doosje, 2013). Олардың қатарына жеке белгісіздік, қабылданған әділетсіздік және қабылданған топтық қауіп кіреді. Бұл тұжырым біздің зерттеуіміз үшін өте маңызды. Өйткені, Досье зерттеуіндегі «жеке белгісіздік» – когнитивті фрустрациямен, ал, «топтық қауіп сезімі» – экстернализациямен, яғни, «олар бізге қатер төндіреді» деген ойдың эмпирикалық көрінісі. Ендеше, жоғарғы жақта келтірілген теориялық тұрғыдан сипатталған механизмдер өзге де радикалданушылықты қарастыратын зерттеулерде расталған. Жалпы үш теорияны тұтастай қарағанда олар бір-бірін қолдап, радикалдану траекториясының әртүрлі аспектілерін сипаттайды.

Айта кету керек жоғарыда қарастырылған механизмдер қазіргі цифрлық кеңістікте айтарлықтай оңай өріс алуы мүмкін. Соңғы онжылдықта діни тәжірибе мен діни ақпараттардың таралуы әлеуметтік желіде өте жоғары деңгейде көрініс табуда. Интернет арқылы радикалданудың рөлін зерттейтін еңбектер мұны растап отыр (Hassan, 2018). Дегенмен зерттеушілер онлайн және офлайн радикалдану біртұтас қатар жүретінін, оларды бөліп жармаудың маңызын атап өтеді (Gill, 2017). Цифрлық орта мен ондағы контенттер біздің моделімізде қамтылған әрбір кезеңнің катализаторына айналу ықтималдығы бар. Интернет платформалардың контент ұсыну алгоритмдері діни дағдарыстағы адамды қатаң, эмоционалды материалдары мен интерпретациялары когнитивті фрустрацияны күшейте түседі. Желідегі өзгелерді «идеалды» діндарлар мен олардың бақытты өмірімен өзін әрдайым салыстыруы өзіне және өзінің діндарлығына көңілі толмаушылыққа ұшыратады. Нәтижеде, рухани наразылық түріндегі негативті діни копингті арттырады. Жабық онлайн топтардағы нормативтік қысым тұлғааралық діни реніштің цифрлық формасын түзеді. Сондай-ақ, кейбір жекеге онлайн хат жолдау мүмкіндігі көз ілеспейтін жылдамдықпен когнитивті радикалдануға итермелейді. Айтылған осы ерекшеліктерді ескере отырып діни стресстің цифрлық кеңістіктегі ерекшеліктерін жүйелі тұжырымдау қажет және болашақ зерттеулердің перспективалы бағыты деуге толық негіз бар.

Жоғарыда жүргізілген талдау негізінде негативті копинг пен радикалдану траекторияларының арасындағы байланыс кездейсоқтық емес. Олардың өзара ішкі логикасы бар кезеңдік процесс екені анықталды. Сондықтан, талданған теориялық элементтер бірыңғай концептуалды модельге біріктіруге мүмкіндік бар.

Модельдің бастапқы нүктесі ретінде діни дағдарыстар мен өмірлік қиындықтардың діни көзқараспен интерпретациялануы жатады. Паргамент типологиясында мұндай интерпретация екі қарама-қайшы бағытта өрбиді. Позитивті діни копинг жағдайында тұлға дағдарыс пен қиындықтарды рухани даму мен мән-мағына іздеу мүмкіндігі ретінде қабылдайды. Ал, негативті копинг кезінде адам өзін жазалану үстінде немесе мен ешкімге керегім жоқ деп сезінуі мүмкін. Мақаладағы басымдық модель дәл осы екінші негативті копингті қарастырады. Өйткені, радикалдану тәуекелі осы бағыттан бастау алады.

Негативті интерпретация өз ішінен өзара байланысты екі психологиялық салдарды туындатады. Біріншісі ретінде когнитивті фрустрация. Мұнда адамның дүниетанымдық жүйесінде тұрақтылық бұзылады. Айқындық пен қауіпсіздік сезімінен айрылады. Досьенің тілімен айтқанда бұл кезеңді белгісіздік жағдайымен байланысты. Екінші түрі ретінде экстернализация, яғни, ішкі дағдарыстың себебін сыртқы ортаға бұрады. Өзі үшін жат топтарды, зайырлы институттарды айыптаушылық күшейеді. Нәтижеде «біз» және «олар» деген дихотомия күшейе түседі.

Осы екі салдар А. Круглянскийдің «Маңыздылық ізденісі» теориясындағы мотивациялық пікірімен түйіседі. Адам осы діни дағдарыс пен қолдау таппау сәтінде және «түпкілікті» жауаптарға жүгінуге дайын болады. Ал, радикалды осы жауаптарды ұсынып, жоғалған мәнді қайта табу үшін нарратив айтқызып, әлеуметтік желіде «заңдастырады». Могаддам моделінің тілімен айтқанда «сатының» бастапқы қабаттарынан жоғары көтерілуге жағдай жасайды. Әртүрлі осындай дайын жауаптар ұсынып, әлемді қақтығыс призмасымен қабылдауға бейім сананы орнықтырады. Мұнда цифрлық орта бұл тізбектің жеке бір бөлігі емес, әрбір өтпелі кезеңнің жеделдігін арттыратын катализатор қызметін көрсетеді.

Модельдің басты үш ерекшелігін атап өтуге болады. Біріншіден оның детерминистік емес, ықтималдық сипатта ұсынылады. Тізбек бойынша әрбір кезең келесісіне өтуін міндетті құбылыс деп көрсетпейді. Тек оның өту ықтималдығы арттыра түсетінін айтады. Негативті копингті бастан өткерген адамдардың көп бөлігі

радикалданбайды. Ол үшін әр кезеңде әлеуметтік қолдау білдіру, позитивті копингке бағдарлау немесе сыни ойлауды дамыту секілді қолдау факторлары жүргізілсе тізбек үзіледі. Яғни, радикалдану үрдісі тоқтайды. Екіншіден айтатын дүние модель когнитивті деңгеймен шектелеуі. Оның соңғы нүктесі көп жағдайда зорлық-зомбылық жасауға жалғаспайды. Мұнда қатаң оқшауланған және жабық дүниетанымның қалыптасуын қамтиды. Яғни, когнитивті радикалданудан мінез-құлықтық радикалдануға өту өзге механизмдерді қажет ететін дербес үрдіс. Үшіншіден модельдің ең құнды әрі практикалық маңызды тұсы да осы когнитивті радикалдану мен кезеңдік құрылымды қамтуында. Өйткені, мұндай кезеңдік ерекшеліктерді ажырату мен негативті копингтің алғашқы белгілерін анықтау дерадикализация жұмыстары үшін тиімді.

Қорытынды

Бұл мақалада авторлар негативті діни копинг пен радикалдану траекториялары арасындағы механизмдік байланыстарды теориялық тұрғыда талдады. Парламенттің діни копинг тұжырымы мен Могаддамның «саты» моделі мен Круглинскийдің маңыздылық ізденісі теориясымен, сондай-ақ, Досье белгісіздік эмпирикалық зерттеуімен тұтастандыра отырып, діни дағдарыстан когнитивті радикалдануға дейінгі жолды сипаттайтын концептуалды модель ұсынылды. Талдау бойынша негативті копинг радикалданудың тікелей себебі емес, радикалдануға бейімдейтін фрустрация, экстернализация, маңызын жоғалту сияқты когнитивті-мотивациялық алғышарттар қалыптастырады. Ал, цифрлық кеңістік осы процестердің әр кезеңін жеделдететін катализатор рөлін атқарады.

Зерттеудің практикалық маңызына келсек ұсынылған модель дерадикализация жұмыстары үшін ерте симптомдарды анықтауға және негативті копингтің алғашқы белгілерін уақытылы көруге мүмкіндік береді. Өз кезегінде бұл алдын алу жұмыстары үшін маңызды дүние.

Зерттеудің басты шектеуі ретінде теориялық-талдамалық сипаты деуге негіз бар. Ұсынылған модель эмпирикалық деректермен тексерілген жоқ. Осыған орай болашақ зерттеулердің басым бағыты ретінде сауалнама мен сұхбат негізінде эмпирикалық зерттеуге бағдарлануы маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- Ano, G. G., & Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(4), 461–480.
- Cheng, C., & Ying, W. (2023). A meta-analytic review of the associations between dimensions of religious coping and psychological symptoms during the first wave of the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 14, 210–225.
- DeRossett, T., LaVoie, D. J., & Brooks, D. (2021). Religious coping amidst a pandemic: Impact on COVID-19-related anxiety. *Journal of Religion and Health*, 60(5), 3161–3176.
- Doosje, B., Loseman, A., & Van Den Bos, K. (2013). Determinants of radicalization of Islamic youth in the Netherlands: Personal uncertainty, perceived injustice, and perceived group threat. *Journal of Social Issues*, 69(3), 586–604.
- Gill, P., Corner, E., Conway, M., Thornton, A., Bloom, M., & Horgan, J. (2017). Terrorist use of the Internet by the numbers: Quantifying behaviors, patterns, and processes. *Criminology & Public Policy*, 16(1), 99–117.
- Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Alava, S., Frau-Meigs, D., Lavoie, L., Fetiou, A., Varela, W., Borokhovski, E., Venkatesh, V., & Rousseau, C. (2018). Exposure to extremist online content could lead to violent radicalization: A systematic review of empirical evidence. *International Journal of Developmental Science*, 12(1–2), 71–88.
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: How significance quest impacts violent extremism. *Political Psychology*, 35, 69–93.
- Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., & Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 710–724.
- Tungatova, U., Kurmanaliyeva, A., Kulsariyeva, A., Nazarbek, K., & Assanova, S. (2023). Prevention of religious extremism in Kazakhstan. *Journal of Educational and Social Research*, 13.
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3), e1174.
- Шаповал, Ю. (2024). Вовлечение казахстанских женщин в террористическую организацию ИГИЛ: фактор

идентичности. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 38(2), 3–15.

Шаповал, Ю., & Бекмаганбетова, М. (2021). Хиджра в «Исламское государство» через призму женских нарративов: Кейс Казахстана. *Государство, Религия, Церковь в России и За Рубежом*, 39(3), 289–315.

References

- Ano, G. G., & Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(4), 461–480.
- Cheng, C., & Ying, W. (2023). A meta-analytic review of the associations between dimensions of religious coping and psychological symptoms during the first wave of the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 14, 210–225.
- DeRossett, T., LaVoie, D. J., & Brooks, D. (2021). Religious coping amidst a pandemic: Impact on COVID-19-related anxiety. *Journal of Religion and Health*, 60(5), 3161–3176.
- Doosje, B., Loseman, A., & Van Den Bos, K. (2013). Determinants of radicalization of Islamic youth in the Netherlands: Personal uncertainty, perceived injustice, and perceived group threat. *Journal of Social Issues*, 69(3), 586–604.
- Gill, P., Corner, E., Conway, M., Thornton, A., Bloom, M., & Horgan, J. (2017). Terrorist use of the Internet by the numbers: Quantifying behaviors, patterns, and processes. *Criminology & Public Policy*, 16(1), 99–117.
- Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Alava, S., Frau-Meigs, D., Lavoie, L., Fetiu, A., Varela, W., Borokhovski, E., Venkatesh, V., & Rousseau, C. (2018). Exposure to extremist online content could lead to violent radicalization: A systematic review of empirical evidence. *International Journal of Developmental Science*, 12(1–2), 71–88.
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Bélanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: How significance quest impacts violent extremism. *Political Psychology*, 35, 69–93.
- Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., & Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 710–724.
- Tungatova, U., Kurmanaliyeva, A., Kulsariyeva, A., Nazarbek, K., & Assanova, S. (2023). Prevention of religious extremism in Kazakhstan. *Journal of Educational and Social Research*, 13.
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3), e1174.
- Shapoval, Yu. (2024). Vovlechenie kazakhstanskikh zhenshchin v terroristicheskuyu organizatsiyu IGIL: Faktor identichnosti [Involvement of Kazakhstani women in the terrorist organization ISIS: The identity factor]. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 38(2), 3–15. [In Russian]
- Shapoval, Yu., & Bekmaganbetova, M. (2021). Khidzhra v «Islamskoe gosudarstvo» cherez prizmu zhenskikh narrativov: Keis Kazakhstana [Hijra to the “Islamic State” through the prism of women’s narratives: The case of Kazakhstan]. *Gosudarstvo, religiya, tserkov’ v Rossii i za rubezhom* [State, Religion and Church in Russia and Worldwide], 39(3), 289–315. [In Russian]

Қаржыландыру

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «Жас ғалым» жобасы аясында жүзеге асырылды (грант № AP25796033 «Қазақстандағы діни стресс және радикалдану: гендерлік ерекшеліктер мен діни ориентацияның ықпалы»).

Авторлардың үлесі

Рахимбетов Рахымжан – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, әдебиеттерге шолу жасау, мақала мәтінін жазу, концептуалды модельді әзірлеу, мәтінді редакциялау.

Мажиев Гилимбек – мақала мәтінін жазу, деректерді іріктеу мен жүйелеу, техникалық рәсімдеу, хат-хабар жүргізу, мақаланы жүктеу.

Мүдделер қақтығысы. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Рахымжан Рашимбетов – PhD, Дінтану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев, 2, 010000, Астана, Қазақстан, e-mail: rashimbetov.r@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-7444>

Rakhymzhan Rashimbetov – PhD, Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbayev, 2, 010000, Astana, Kazakhstan, e-mail: rashimbetov.r@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-7444>

Рахымжан Рашимбетов – PhD, кафедра религиоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Сатбаев, 2, 010000, Астана, Казахстан, e-mail: rashimbetov.r@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-7444>

Ғилимбек Мажиев – PhD, Дінтану кафедрасы, Нұр-Мұбарак университеті, Әл-Фараби даңғылы, 73, 050060, Алматы, Қазақстан, e-mail: g.mazhiev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7720-8381>

Gilimbek Mazhiyev – PhD, Department of Religious Studies, Nur-Mubarak University, 73 Al-Farabi Ave., 050060, Almaty, Kazakhstan, e-mail: g.mazhiev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7720-8381>

Гилимбек Мажиев – PhD, кафедра религиоведения, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, пр. Аль-Фараби, 73, 050060, Алматы, Казахстан, e-mail: g.mazhiev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7720-8381>

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.08.2026

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.09.2026

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.09.2026